



HAYOT DAVOMIDA TA'LIM Olish: YANGI PARADIGMALAR VA KUTILADIGAN NATIJALAR

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Ж.Ж.Юлдашев

*Жиззах вилоят ХТХҚТМОҲМ
катта ўқитувчиси*

ВАСИЛИЙ АФАНАСЬЕВИЧ ШИШКИННИНГ АФРОСИЁБ ВА ВАРАХША ЁДГОРЛИКЛАРИДАГИ ИЗЛАНИШЛАРИ

Аннотация.

Ушбу мақолада таниқли археолог В.А.Шишкиннинг ҳаёт йўли ва илмий фаолияти, унинг археологик тадқиқотлари натижалари, Афросиёб ва Варахша ёдгорликларидаги изланишлари, мана шундай археологик қазилма ишлари натижалари Ўзбекистондаги Бухоро ва Самарқанд каби шаҳарларнинг навқирон ёшда эканлигини кўришимиз мумкин.

Собиқ ЎзССР ФА аъзоси, профессор В.А.Шишкиннинг Ўзбекистон археологияси ривожига қўшган улкан ҳиссаси мавзусига бағишланган.

Калит сўзлар: археология, экспедиция, Академия, Жарқўрғон, арк, расадхона, бурж, маданият, Ражфандун, Афросиёб, Варахша, Пойкенд, “археологик қўриқхона”, гумбаз, Бухорхудот.

Ўзбек ҳалқининг узок ўтмишдан қолган тарихий тарихий обидаларини ўрганиш, гарчи XIX асрнинг иккинчи ярмида, Ўрта Осиё подшо Россияси томонидан босиб олингандан сўнг бошланган бўлсада, републикамиз ҳудудида археологик тадқиқотлар ва моддий маданият ёдгорликларини илмий асосда ҳар томонлама чуқур текшириш ишлари XX асрнинг 40-70 йилларида бир қанча археолог олимлар томонидан кенг кўламда амалга оширилди. Шундай археологлардан бири Собиқ ЎзССР ФА аъзоси, профессор В.А.Шишкин ҳисобланади. Шишкин Василий Афанасьевич 1893 йил 29



декабрда (1894.10.1) Киров вилоятида таваллуд топган. 1966 йил 18 октябрда Самарқандда вафот этади, археолог ва шарқшунос олим. 1966 йилда Ўзбекистон Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси бўлиб ишлайди, 1961 йилда тарих фанлари доктори. 1943-1966 йиллар Ўзбекистон Фанлар Академияси Тарих ва археология институти археология секторининг мудирининг лавозимида ишлаган. 1923 йилдан Бухоро, Самарқанд, Тошкент шаҳрларида ўрта ва олий ўқув юртлирида дарс берган. Шишкиннинг археологик тадқиқот ишларига назар ташлайдиган бўлсак Ўзбекистон археологияси ривожига улкан ҳисса қўганлигини кўришимиз мумкин. В.А.Шишкин фаолиятига тўхталайдиган бўлсак дастлаб Зарафшон (1934-1935) ва Термиз археологик комплекс экспедициясига 1936-1938 йилларда раҳбарлик қилди, 1939 йилларда Пойкендни ўрганишда иштирок этди, 1941 йилда Амир Темур мақбарасини очишда иштирок этди, шунингдек 1938 йилда Г.А. Пугаченкова билан ҳамкорликда Жарқўрғон минорасини текшириш ишларида ва бошқа археологик экспедицияларда қатнашган. Улуғбек расадхонаси Шишкин томонидан 1948 йилда казиб тўла ўрганилди. 1938—1939 йилларда Варахшада археологик тадқиқотлар олиб бориб, 1963 йилда 3 қисмдан иборат йирик монография - «Варахша» асарини яратди. Шишкин 40 йиллик илмий фаолиятида 100 га яқин асарлар ёзган. 1959-1965 йилларда Ўзбекистон ФА Тарих ва археология институтининг илмий тўпламларига муҳаррирлик қилган. «Ўзбекистон халқлари тарихи», «Ўзбекистон ССР тарихи» китобларини тайёрлашда иштирок этган.

Дастлаб Варахшада олиб борилган тадқиқот ишларига этибор қаратсак.

Варахша Бухородан 40 км шимолий-ғарбда, Дашти Урганжи қўлининг қадимги Ражфандун воҳасида жойлашган қадимги шаҳар харобаларидан бири ҳисобланади. Варахша ва унинг атрофида В. А. Шишкин 1937-1939 ва 1947-1954 йилларда кенг кўламда археологик тадқиқотлар олиб борган; Археологик қазилмалардан маълум бўлишича, Варахша милоддан аввалги II асрда бири-бирига туташган бир нечта истехкомли қишлоқлар тарзида қад кўтарган. Варахша харобаларининг шимолий-ғарбида қадимги қўрғонлардан бирининг ташқи девори ҳамда ярим доира шаклдаги буржи (ички саҳни 4,5x5 м) кавлаб ўрганилган. Девор (қалинлиги 1,8-1,9 м) хом ғиштдан (ҳажми 37x41x10 см) қурилган. Девор ва буржларида пайконсимон нишон туйнуклари (ички томони 38-40 см, ташқариси 75-80 см, кенглиги 20-22 см) очилган. Милоддан аввалги II-I асрларда ва милодий I-II асрларда Варахша ва унинг атрофида маданий ҳаёт гуллаган. III-IV асрларда Варахша таназзулга учраган. V асрда Варахша яна тикланиб Бухоронинг қадимги ҳукмдорлари - бухорхудотларнинг қароргоҳига айланган. Шу даврда Варахша мустаҳкам девор билан ўралган, унинг жанубий қисмида арк қурилган. VIII-X асрларда айниқса обод бўлган. Варахша ва унинг атрофлари 12 канал билан суғорилиб, Ражфандун воҳасидаги энг йирик ва марказий қалъалардан бирига айланган. Бухоро ва Хоразм ораллиғидаги карвон йўли Варахша орқали ўтган (Истахрий ва Ибн Ҳавқал маълумотлари). Ҳар ўн беш кунда Варахшада бир кунлик, йил охирида 20 кунлик бозор сайли (наврузи кашоварзон, яъни деҳқонлар янги йили) ўтказилган (Наршахий). Бухорхудотлар



қароргоҳи қилиниши билан Варахша йирик шаҳарга айланган. XI-XII асрларда унинг ҳудуди энига 6 км дан зиёд бўлган. XII асрда Варахша воҳасидаги ҳаёт тўсатдан номаълум сабабларга кўра тўхтаб қолган.

1949-1954 йилларда Варахша тарихи ва меъморлиги ўрганилди. Квадрат шаклдаги йирик хом ғиштлардан қўшминора тарзида ўраб чиқилган тагкурси (баландлиги 15 метр)ларнинг бирига подшо саройи ва иккинчисига соқчихонали дарвозахона бино қилинган. Аркнинг шарқий қисмида томи равоқсимон гумбаз тарзида ёпилган узун йўлаксимон (навқархона ва дарвозахона) хоналар мавжуд бўлган. Аркнинг марказида жануб томони мудофаа деворига ёндошган Варахша ҳукмдорининг саройи жойлашган. У Шарқий (11,5x17 м) ва Ғарбий (6,6x7,25 м) меҳмонхона ҳамда Қизил хона (зал) (8,5x12 м) лардан иборат бўлган. Сарой ғарб томонидан 3 равоқли ганчқори устунлар ўрнатилган ҳашаматли пешайвон билан ўралган. Айвон равоқларининг устунлари ва тоқилари ганчқори қабартма тасвирлар ҳамда турли хил гирихлар билан безатилган. Саройнинг Қизил хона ва Шарқий меҳмонхоналари тўла кавлаб очилган. Хона деворлари майда сомонли лой сувоқ устидан юпқа ганч сувоқ қилиниб, деворий расмлар қизил, сариқ, кулранг, қора, зангори, пушти ва жигарранг бўёқлар билан безатилган. Уларда турли хил манзаралар, фил минган шахзода ва чокарларнинг олд ва ортдан човут солган қоплонлар билан олишуви, қайрилиб нишонга камондан ўқ узаётган от устидаги чавандоз, қанотли туя шаклидаги олтин тахтда ўтирган ҳукмдор тасвирланган.

Шарқий меҳмонхона деворида тиз чўкиб, қўлида қадах тутган малика, белида шамшир, бир қўлида қисқич ушлаган подшоҳ, ўртада вазасимом оташгоҳда ёниб турган муқаддас олов-азархурро, оташгоҳдан ўнгда белига ханжар тақилган шахзоданинг тиз чўкиб ибодат қилаётган тасвири ёки совут ва дубулға кийган, қўлларида найза, қалқон ушлаган суворийларнинг жанг қилаётган, шунингдек бутазор, тўқай ичидаги ов манзараси каби тасвирлар айниқса диққатга сазовордир.

Археологик топилмалардан аниқланишича, жанубий хоналарнинг иккинчи қаватидаги хона ганчқори нақшлар билан безатилган экан. Кўплаб топилган қабартма ганчқори нақшлар орасида ҳовузда сузиб юрган балиқлар, елкасидан ўқ еган архар, елиб бораётган жайран, беданалар, аёл бошли бахт қуши - Ҳумо, ҳамлага тайёрланаётган аждарҳо, тақимиға садоқ боғлаган суворий ҳамда кўпдан-кўп аёлларнинг бош қисмлари билан бир қаторда турли хил ислимий ва гирих парчалари учрайди.

1958-1966 йилларда В. А. Шишкин раҳбарлигида олиб борилган кенг кўламли археологик қазишлар натижасида қадимги маданий қатлам материаллари Афросиёбнинг бошқа жойларидан ҳам топилди. 1966 йил 13 июлда Афросиёбни археологик жиҳатдан комплекс ўрганишни ташкил этиш мақсадида Республика ҳукуматининг махсус қарори қабул қилинди. Унга кўра, Афросиёб “археологик кўриқхона” деб эълон қилиниб, уни ўрганиш ишига Тошкент ва Самарқанд давлат университетлари ҳамда Маданият вазирлигининг Санъатшунослик институти ҳам сафарбар этилди. Аниқ илмий режалар асосида



бошланган археологик тадқиқотлар туфайли нафақат шаҳарнинг кўп асрлик ёши, балки унинг ҳар хил даврлардаги тарихий топографияси, шаҳар таркиби, шаҳар ҳаётининг ривожланиш босқичлари, босқинлар туфайли юз берган бухронлар даври аниқланди. Самарқанд ихшидларининг шоҳона саройи очилди.

Афросиёб Самарқанднинг қадимги харобаси. Бу ном тарихий манбаларда қадимги Самарқандга нисбатан фақат XVII-асрдан бошлаб учрайди. Қадимги Самарқанд суғд манбаларида Smarakanve деб аталган. Милоддан аввалги IV-асрда Самарқанд Александр Макдуний қўшинлари томонидан истило этилгач, юнон муаллифлари кундаликларида Мароканда сифатида эслатилади. Мароканда Smarakanve нинг юнонча таржимаси. Мовароуннаҳрда сомонийлар ҳокимият тепасига келгач, қадимги Smarakanve IX-асрдан бошлаб Самарқанд деб атала бошланди. XI-XV-асрларда туркий тилда битилган адабиётларда Самарқанд Семизкент сифатида учрайди. XV -асрдан форсий ва туркий тиллардаги манбаларда бир хилда Самарқанд номи ишлатиладиган бўлди. Афросиёб ҳозирги Самарқанднинг шимолий чегарасига туташган кенг бўш тепаликлар бўлиб, унинг майдони 219 га. Тепаликнинг шимоли Сиёб ариғи билан чегараланган. Жанубий томондан «эски шаҳар» деб аталган Самарқандга қўшилиб кетган. Шаҳарнинг дастлабки тарихи ҳақида ёзма манбаларда маълумотлар жуда кам учрайди. Кўҳна шаҳарда ўтказилган археологик қазилмалар эса бундай маълумотларни кўпроқ бермоқда. Археологик қазилмалар бир неча метр қалинликдаги маданий қатламлар қандай бўлганлигини кўришга, бойлар ва камбағалларнинг уйларини, хунар-мандларнинг устахоналарини, савдогарларнинг дўконларини, кўча ва майдонларни, шоҳона саройлар ва ибодатхона, масжид ва мадрасаларни, мушофаа иншоотларини, шаҳарнинг сув билан таъминлаш тизими ва ҳокозоларни аниқлашга ёрдам беради.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, биринчидан, В.А.Шишкин томонидан Варахша ва Афросиёбда археологик қазилма ишларининг олиб борилиши Ўзбекистонда илк давлатчилик уюшмалари шаклланганлигидан далолат беради.

Иккинчидан, Милоддан аввалги II-I асрларда ва милодий I-II асрларда Варахша ва унинг атрофида маданий ҳаёт мавжуд бўлган.

Учинчидан, Афросиёбда ҳам қадимги ҳам ўрта асрларга оид манбаъларнинг ўрганилиши Самарқанд тарихини ўрганишда катта аҳамият касб этади.

Тўртинчидан, В.А.Шишкин томонидан олиб борилган қазилма ишлари Ўзбекистон археологияси фанига жуда катта янгиликлар олиб келди.

Бешинчидан, мана шундай археологик қазилма ишлари натижалари Ўзбекистондаги Бухоро ва Самарқанд каби шаҳарларнинг навқирон ёшда эканлигини кўришимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ас: Архитектурне памятники Бухарм, Т., 1936; Варахша, М., 1963; Афросиёб — қадимий маданият хазинаси, Т.,



2. Т.Ш.Ширинов, А.Э.Бердимуродов, М.Х.Пардаев // Ўзбекистон археологияси. 2010 йил № 1.
3. Холбоев З.Т “Ўзбекистоннинг археология ёдгорликлари” ўқув услубий кўлланма ЖДПИ 2014 й.
4. Асқаров А. Бухоронинг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар. Тошкент, 1973.
5. Д.Алимова, А.Асқаров, Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004 йил.8 жилд,
6. Шишкин В. А., Варахша, Москва., 1963
7. Mirsoatov T.M, Mirsoatova S.T. Oʻrta Osiyo arxeologiyasi (Oʻquv qoʻllanma) Fargʻona, 2002.
8. Asqarov A. Oʻzbekiston tarixi (Eng qadimgi davrlardan eramizning V asrigacha). – Toshkent, 1994.
9. T.SH. SHirinov, A.E.Berdimurodov M.H.Pardaev. “Oʻzbekistonda arxeologiya fanining shakllanishi va rivojlanish tarixidan” //Oʻzbekiston Arxeologiyasi// Toshkent, 2010. 1-nashr
10. A.YAxshiev “Oʻrta Osiyo Kushonshunosligining shakllanishida M.E.Massonning oʻrni” Oʻrta Osiyoning madaniy merosi. T.2002 y 295-296 bet
11. Xolboev Z.T “Oʻzbekistonning arxeologiya yodgorliklari” oʻquv uslubiy qoʻllanma JDPI 2014 y.
12. D.Alimova, A.Asqarov, Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi. T.: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2004 yil. 1, 8, 10, jild,
13. T.SH.SHirinov. Oʻzbekistonda arxeologiya fanini rivojlantirish konsepsiyasi. Oʻzbekiston-jahon sivilizatsiyasi tizimida“Oʻzbekiston moddiy madaniyati tarixi” 32-nashri “Fan” 2001.
14. As: Arxitektturne pamyatniki Buxarm, T., 1936; Varaxsha, M., 1963; Afrosiyob — qadimiy madaniyat xazinasi, T.,
15. Asqarov A. Buxoroning ibtidoiy davr tarixidan lavhalar. Toshkent, 1973.
16. Xolboev Z.T. Jumabobotepa ilk oʻrta asrlar qishloq makoni. // Oʻzbekiston tarixining dolzarb muammolari yosh tadqiqotchilar talqinida. OʻzR FA Arxeologiya institutida 2012 yil 6-7 aprelda oʻtkazilgan yosh olimlar Respublika konferensiyasi materiallari. Samarqand, 2012.